

Ураимов Ш.

**САНЖЫРАДАГЫ БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫ
ЖӨНҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТАР**

Ураимов Ш.

МАТЕРИАЛЫ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В САНЖЫРЕ

Sh. Uraimov

MATERIALS ON ANCIENT HISTORY OF KYRGYZ PEOPLE IN SANGARE

УДК: 947.1.894 (575.2) (043.3)

Аталган макалада кыргыз элинин этногенези жана этникалык тарыхынын көйгөйлөрү санжыранын жана жазма булактардын маалыматтары менен салыштырылды. Санжыра материалдарынын негизинде уруулук жана коомдук-саясий түзүлүшү иликтенеди.

Негизги сөздөр: этникалык тарых, уруу, антропология, этнонимика, аймак, Борбордук Азия, генеология, маданият.

В данной статье на основе устных и письменных источников анализируются проблемы этногенеза и этнической истории кыргызского народа. По материалам санжыры исследуется его родоплеменное деление и общественно-политический строй.

Ключевые слова: этническая история, род, антропология, этнонимика, территория, Центральная Азия, генеология, культура.

In this article, based on oral and written sources are analyzed the problems of ethnogenesis and ethnic history of the Kyrgyz people. According to the materials sanjary examines his tribal division, and the socio-political system.

Key words: ethnic history, gender, anthropology,onymice, territory, Central Asia, genealogy, culture.

Орто Азия элдеринин этникалык тарыхын окуп үйрөнүүдө белгилүү бир терс ролду советтик мезгилде эле автохтондуу теория деп аталган окуу ойногон. Ага ылайык тигил же бул элдердин ата бабалары алар азыркы учурда кайсыл жерде жашашса ошол жерде болушкан деп түшүнүшкөн. Мисалы, Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын түрк тилдүү жана башка чыгыш элдери жашаганына карабастан окумуштуулар казак талааларындагы андронов маданиятын алып жүргөн элдерди казактардын ата бабалары катары карашкан. Мында археологиялык жана антропологиялык маалыматтар боюнча, андронов уруулары батышта совраматтар, ал эми чыгышта сак уруулары, экөө тең иран тилдүү элдер болгондугу эске алынган эмес. Өз ара жуурулушуу процессинин натыйжасында гана сак урууларынын бир бөлүгү түрк тилдүү болуп калышкан. Андронов маданияты белгилүү бир деңгээлде казактардын маданиятына кошулушкан, бирок тили, расалык тиби бул жерде өзгөрүүнүн натыйжасында пайда болушу мүмкүн эмес. Бул процесс алда канча татаал болгон.

Азыркы мезгилде жашап жаткан элдердин баары эле уруулук түзүлүшкө ээ эмес. Мындай бөлүнүү мисалы, испандарда, француздарда, италиялыктарда, румындарда, англиялыктарда, түрк-осмондорунда, великоросстордо, украиналыктарда, сикхтерде, грек-

терде (эллиндерде эмес) жана башка көптөгөн элдерде мурун да болгон эмес. Бирок кландык же уруулук система кельттерде, казактарда, кыргыздарда, тунгустарда, арабтарда, күрддөрдө жана башка бир топ элдерде жашап келген. Кландык системаны өнүгүүнүн эң алгачкы баскычы деп атоо кыйынга турат, анткени византиялыктар же сасаниддик перстер, монголдорго чейин миң жыл мурун пайда болгон элдер жана казактарга чейинки 1200 жыл мурун жашаган элдер уруусуз жана фратриясыз эле жакшы жашап келишкен [1]. Байыркы доордо уруулук түзүлүш жалпы көрүнүш болгон, бирок уруулук-уруктук түзүлүштөгү элдерде кландарга (кельттерде), фратрияларга, сөөктөргө (алтайлыктарда) жана уруулук бирикмелерге (жүзгө казактарда) бөлүнүү, булардын баары этниканын ичиндеги бөлүкчөлөр ошол этникалык биримдиктин өзүн сактап калу үчүн зары шарт болгон. Топторго бөлүүнүн натыйжасында өзүнчө уруктардын этнос менен болгон өз ара байланыштарынын, андан сырткары уруулук же үй-бүлөлүк коллективдердин ортосундагы байланыштарды жөнгө салып турган. Уруулардын өкүлдөрү өздөрүнүн уруулаштарынын пикирлерин элдик чогулуштарда билидирип, тышкы согушту, коргонуу, кол салуу боюнча иш аракеттерди жүргүзүп турушкан [2].

Кыргыз элинин тарыхы али жетишээрлик изилдене элек. Бул тармактагы биздин билимдерибиздин негизги булагын Н.А. Аристовдун көлөмдүү эмгеги түзөт [3]. Бул эмгек өз убагында казактар менен кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөө ишине чоң салым кошкон. Эмгек өзүндө камтып турган фактылай маалыматтар менен корутундулардын көз карашынан алганда гана эмес, өзүнүн изилдөө усулу боюнча алганда да өз маанисин жоготпой турган эмгек, ал усул этнографиялык маалыматтар менен катар тийиштүү тарыхый жана антропологиялык маалыматтарды да кеңири пайдаланууга негизделген.

Көптөгөн окумуштуулар Орто Азия элдеринин келип чыгуусун ошол эле жерде, азыркы элдер пайда болгон «генеологиялык дарак» менен байланыштырышып, Орто Азия элдеринин маданий байланыштарын четке кагышкан.

Орто Азиянын отурукташкан-жер иштетүүчү чарбалык райондорунда этникалык жана маданий жалпылуулук мал чарбачылык райондорго караганда бекем болгон. Башкача айтканда, Борбордук Азиянын отурукташкан элдеринде, тагыраак айтканда

тажиктерде, улуттук маданияттын элементтери көчмөн элдерге караганда эрте пайда болгон. Мунун негизинде көчмөндөр тарыхтын өзгөчө мыйзамы менен өнүккөн деп тыянак чыгарууга болбойт. Бул жерде сөз этникалык өзгөчөлүктөрдүн калыптануусунун конкреттүү жолдору, темптери жана убактысы жөнүндө болууда.

Эгерде биз биздин доорго чейинки I миң жылдык жөнүндө сөз кылганыбызда анда азыркы элдердин ата бабаларынын этникалык аттары жөнүндө гана айтмакпыз, жада калса ал элдердин эч бирин конкреттүү этникалык топторго кирүүсү жөнүндө айтууга мүмкүн эмес. Б.д. биринчи кылымындагы сармат-аландар – бул тыянак кыргыздары эмес, б.з.ч. биринчи миң жылдыктагы бактриялыктар – тажиктер болгон эмес. Бул жөнүндө С.П. Толстов 1943-жылы Борбордук Азия элдеринин этногенези боюнча сессияда билдирген: «Өтө илгери түзүлгөн тарыхый-аймактык жалпылыктын негизинде, түрдүү жергиликтүү жана келгин этникалык элементтердин биригүүсүнүн натыйжасында азыркы борбордук-азиялык элдер келип чыккан. Азыркы эч бир элдер түздөн-түз байыркы элдер менен байланышпайт. Тескерисинче, эреже боюнча, байыркы жергиликтүү, кийинки келгин элдер белгилүү бир катнашта Борбордук Азиянын кээ бир, кээде бардык элдеринин, анын сыртында жашаган элдердин курамына кирип кетишкен» [4].

Келип чыгуусу боюнча байыркы эл жана алгачкы мамлекеттүүлүккө ээ болгон кыргыздарда элдин калыптануусу монгол басып алууларынын натыйжасында үзгүлтүккө учурап, кийин жер иштетүүчүлүк маданияттын начар өнүгүшү жана бир катар өзгөчө конкреттүү-тарыхый шарттардын негизинде басаңдап кеткен. Мындай басаңдатуучу шарттардын бири катары кыргыздардын Энесайдын жана Түштүк Сибирдин четтеринен чыгып, көчүүсү жана көптөгөн убакыттар аралыгында алардын башка элдерге баш ийип туруусу эсептелинген.

Борбордук Азиянын бардык элдери, өзгөчө кыргыздар, түрдүү уруулардан, элдерден жана расалардан куралган. Кыргыздар жөнүндө, мисалы, жазма булактарда белгиленгендей бир эле миң жылдыкта түрдүү антропологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болушкан. Мында биздин эранын баш ченинде кытайлыктардын гяньгундар жана XI кылымдагы Гардизинин эмгеги жөнүндө сөз болууда. Так ушул көчмөн элдерде, жазма булактар боюнча башка элдер менен жуурулушу күч алган, алардын баары бул элдердин этнонимикаларында чагылдырылган. Этнонимика кыргыздарда, өзбектерде, казактарда, түркмөндөрдө бир катар жалпы уруулук аталыштарды чагылдырат. Аларга, мисалы, төөлөс, дулу, канглы, конграт, монгол, жалаир, кытай ж.б. мунун баары бул элдердин этникалык курамы жалпы, бирдей болгондугу, байыркы уруулардын бир катар жаңы бөлүккө бөлүнүүсү жана алардын өзүнчө бир бөлүктөрүнүн түрдүү этникалык курамаларга кирүүсү жөнүндө дарек берет. Ошондуктан бул элдердин улуттук маданиятында этнографиялык туугандык, фольклордогу жал-

пы окшоштуктар ж.б. байкалуусу – алардын тарыхый өнүгүүсүнүн жалпылуулугунун жемиши жөнүндө маалымат берет.

Кыргыздардын этногенезинин өзгөчөлүгү анын эки аймакта: Энесайдын жээгинде жана Тянь-Шанда жүргөндүгүндө турат. Кыргыздардын бир топ байыркы бутагы энесай эсептелинет. Энесайдагы кыргыз урууларынын өнүгүү процесси таптык коомдун пайда болушунун натыйжасында өзүнүн жеке мамлекетин түзүүгө алып келген. Анда маданияттын өзгөчө мүнөзү, тагыраак айтканда, орхон-түрк адабий жазмасынын негизинде кыргыз руникалык жазмасы пайда болгон.

Энесай кыргыздарынын саясий жана экономикалык жактан обочолонуп туруусу жана тарыхый өнүгүүнүн өз алдынча жолу чарба жүргүзүүнүн экономикалык негизин кеңейтүүгө жана жашоо турмушта өзгөчө мүнөздөрдү жараткан. Мында маанилүү ролду чарба жүргүзүүдө көмөк катары жер иштетүүчүлүктүн өнүгүүсү, андан сырткары, шаар-конуштардын жана өнүккөн кол өнөрчүлүк, өзгөчө темир иштетүүчүлүктүн кеңири өнүккөн.

Энесай кыргыздары коңшулаш областтар менен экономикалык байланыштарды өнүктүрүшкөн, бул жөнүндө жазма булактар жана материалдык маданий эстеликтер тастыктап турат. VII–VIII кк. Таншу кытай булактарына ылайык кыргыздар дайыма Дашилер (арабдар, Борбордук Азия), Туфанью (Тибет) жана Гэлोलу (Жетисуунун карлуктары) менен достук мамиледе болушкан [5].

Аскердик операциялардын натыйжасында да экономикалык байланыштар ишке ашырылган, натыйжада аскердик-саясий союздар түзүлүп турган, мисалы, Күл-Тегиндин урматына жазылган руникалык жазмалар кыргыз жетекчиси Барсбек жөнүндө маалымат берет. Анда, түрктөр ага каган деген титул ыйгаргандыгын жана Күл-Тегиндин кичүү карындашы-ханышаны өмүрлүк жар катары берилгендиги айтылат [6]. Энесай кыргыздарынын аскердик жортуулдары аларды түштүккө, Монголиянын талааларына жана Кытайдын чек араларына, батышта – Алтайга жана Жетисууга алып барган. Бул жортуулдардын түз жыйындысы катары, биринчиден, кыргыздардын курамына тышкы уруулардын, баарыдан мурда, Алтай урууларынын кириши, натыйжада бир катар маданий-турмуштук өзгөчөлүктөр келип чыккан; экинчиден, кыргыздардын Кытайдын жана Борбордук Азиянын маданиятынын кээ бир мүнөздөрүн синирип алууга алып келген, булардын баары искусство эстеликтеринде ачык көрүнүп турат.

Аскердик жортуулдар учурунда жана башка маданиятка кошулуунун натыйжасында өз маданияттын кээ бир өзгөчөлүктөрү жоголо баштаган. Түрк кагандарынын ою боюнча бул процесс коркунучтуу болгон. Күл-Тегин жана Бильге-хандын сөздөрүндө кытайлар өздөрүнө жакын турган элдерди байлык менен өзүнө тартып, аларга өз билимин таңуулап жатат деп билдиришкен.

Мындай көрүнүш эзелттен бери эле болуп келген. Гунндардын мезгилинде эле (б.з.ч. II миң жыл-

дыкта) шаньюй Лаошан Цзиюй анын кеңешчиси Чжунсинюй кытай маданиятына сырткы элдерди тартуудан кооптонуп жаткандыгын айткан.

Жогоруда айтылгандай этникалык өзгөчөлүктөрдү, каада салттарды сактап калуу кыргыздардын да арасында турган.

Кыргыздардын аскердик жортуулдары экономикалык шарттар менен гана чектелип калган эмес. Анын натыйжасында кыргыздардын бир бөлүгү Тянь-Шанга көчүп келе баштаган, бул процесс өзгөчө VIII-X кк. күч алып, кыргыздардын тяньшандык бутагы толук түрдө бекемделген.

Кыргыздардын Тянь-Шанга көчүп келүүсү жөнүндө негизги маалыматтар Энесай кыргыздарынын Тянь-Шанда пайда болушу б.з.ч. 49-47-жж. Чжичжи шаньюйдун кыймылы менен байланышкан, анда кыргыздардын биринчи тобу Түндүк Тяньшанга (Талас өрөөнүнө) кели отурукташкан. Б.з.ч. III кылымдын башталышында кытай тарыхчысы Вэйлиогяньгуньдардын (кыргыздардын) батыш бутагынын Жетисуу өрөөнүндө болгондугун жазган. Энесайдагы кыргыз төбөлү Пицьсе Туньге Гинь (VII к.) Жетисуунун түргөш жана карлук жетекчилеринин өкүлдөрү менен генеологиялык жана никелик байланышта болгон [7]. Ошол эле мезгилге тиешелүү жагдай Жетисууда энесай-кыргыз руникалык жазмалардын жана материалдык маданияттын эстеликтери (Кочкор казынасындагы жасалгалар, кийимдер, куралдар), алардын көпчүлүгү энесайдагы маданиятка окшош келген. «Худуд-ал-Алам» жана Истихариин чыгармасында кыргыздардын X кылымда Тянь-Шанга көчүп келүүсү боюнча булак катары пайдаланылат, аларда кыргыздар Тянь-Шандын түндүк жагында «кыргыз ханынын шаары» бар экендиги айтылат.

Кыргыздардын генеологиясы өтө чоң жана ушул күнгө чейин толук изилдене элек проблемалардан болуп саналат. Кыргыздардын уруулук курамы боюнча толук маалыматтарды Н.Аристов берген. Бирок, XIX кылымдын аягында Н.Аристов чогулткан маалыматтар, бул маселени толук ачып бере албайт. Кыргыздарда өтө кенен тарыхый жана этнографиялык маалыматтар бай болгон фольклордо жана санжырада топтолгон. Бул материалдарды кагаз бетине түшүрүү аркылуу бир катар кызыктуу кол жазмалар пайда болгон, алар Н.Аристовдун жана XIX кылымдын экинчи жарымында, баарыдан мурда, орус булактарында бул маселе боюнча жарыяланган маалыматтарды белгилүү бир деңгээлде толуктап турат. Биз кыргыз урууларынын генеологиясынын жалпы схемасын карап чыгабыз.

Элдик уламыштарга жана санжырага ылайык Тянь-Шандагы кыргыз уруулары Долон-бийден таркашкан жана өздөрүн «жаңы» кыргыз уруулары деп аташат. Мында «эски» кыргыз уруулары өзгөчө бөлүнүп турушат, алдын көпчүлүгү жок болуп кетишкен, бирок алардын аталыштары кийинки кыргыз урууларында, андан сырткары, башка элдердин арасында кездешет. Бул «эски» кыргыз урууларынын аталыштары кыркка жетет, ошондуктан бул уруулук

бирикме «байыркы кырк уруу кыргыз» деген аталышты алган. Бул уруулардын аталыштары төмөнкүдөй: дөөлөс, катаган, багыш, молодой, калча, тейит, жооке, бостон, набат жүз, нойгут, думара, окчу, каракалпак, шыба, серип, жедигер, канды, бадан, кыдырша, кызылаяк, базыс, мундуз, кушчу, кылыч, айчак, түрк, кыба, саймас, кыпчак, тало, жетиген, саяк, сапыран, келен, ардай, найман, шыгай, көкүнө, багылык.

И.Гродеков жазып алган уламыштарга ылайык, оң жана сол канаттардын келип чыгышы кыргыздардын кырк кыздан тараган деген уламыш менен байланышат, анда оң канат хандын кыздарынын тукумунан, ал эми сол канатка – анын вазирлеринин кыздарынын тукумунан деп берилет [8].

Сол канатка төмөнкү уруулар киришкен: кушчу, саруу, мундуз, базыс, чоң-багыш, жетиген, кылыч, тамга, тебей ж.б. сол канат кыргыздардын салты боюнча саясий-укуктук мамилелерде оң канатка караганда төмөн турган. Мындай кырдаал, андан сырткары сол канаттын курамына мурунку «кырк уруу кыргыздардын» кириши кыргыздардын сол канаты башка этникалык уруулук бирикмелерден куралгандыгынан кабар берет. Алар кийинки долонбийдин тукумдары катары эсептелинген негизги кыргыз урууларынан болушкан эмес. Кийинки негизги кыргыз уруулары оң канаттын курамына киришкен. Бул канатка Ак-уулдун эки уулу – Адыгене жана Тагайдын муундары киришкен, алар бул канаттын эки бөлүгүн түзүшкөн. Адыгене бөлүгүнө Түштүк Кыргызстанды мекендеген уруулар киришкен. Биз өзүбүздүн көңүлүбүздү Тагайдын бөлүгүнө бурабыз.

Уламыштар боюнча, Тагайдын үч уулу: Богорстон, Койлон жана Кылжыр болгон. Богорстондон Чүй өрөөнүн мекендеген солто уруусу келип чыккан. Койлондун муундарынан Түштүк Кыргызстанда, кээ бирлери Чүй өрөөнүндө жашашкан жедигер уруусу келип чыккан. Кылжырдан сары-багыш жана бугу уруулары келип чыккан. Саяк уруусу Тагайдын бакма баласы – Саяктан келип чыккан. Азык, багыш жана черик уруулары да Тагайдын бакма балдарынан келип чыгышкан. Жогоруда айтылган негизги кыргыз урууларынан башка, кыргыздардын арасында бир катар уруулар, өздөрүнүн келип чыгуусу боюнча кыргыздар менен тиешеси жок, бирок алар менен жуурулушуп кеткен уруулар бар. Аларга: найман, кыпчак, кытай, ичкиликтер киришет.

Жогоруда айтылган ар бир кыргыз уруулары өзүнчө дагы көптөгөн уруктарга, урууларга бөлүнүшөт, алар өз кезегинде дагы майда уруктарга, топторго бөлүнүп турган.

Бирок жаңы уруктар менен катар байыркы мезгилден баштап эле жашап келе жаткан уруулар да кездешкен. Уруулук аталыштар ошол уруулардын жетекчилери менен байланышкан. Аларда уруулук ак сакалдар жана феодалдык-уруулук аристократиянын жетекчилери (ак сөөктөр) көрүнүктүү ролду ойношкон. Алар өздөрүнө караштуу уруктарды өздөрүнүн аты же ата тегинин аты менен аташкан. XIX кылымдын орто ченинде фольклор жана санжыра-

нын негизинде алынган кыргыздардын уруулук схемасы ушундай абалда болгон.

XIX кылымдын орто ченинде кыргыздардын уруулук курамын Ч.Ч. Валихановдун эмгегинин негизинде кыскача кароо менен төмөндөгүдөй тыянак чыгарса болот. Кыргыз элинин уруулук бөлүнүүсү ошол учурда эле так, бир системага салынган генеалогиялык туугандык жана иерархияга бөлүнгөн. Кыргыздардын этникалуулугун жөнгө салып турган институт Октябрь революциясына чейинки кыргыз таануучулардын кызыгуусун пайда кылган: аларга И.Г. Андреев, А.И. Левшин, М.И. Венюков, В.В. Радлов, Н.А. Аристовго окшогон аймак таануучулар, саякатчылар жана изилдөөчүлөр киришкен [9]. Булардын ичинен эң көрүнүктүүсү чыгыш-таануучу Чокан Валиханов болгон.

Казактардагы жана кыргыздардагы уруулук курам жөнүндөгү маалыматтарды Ч.Валиханов жаш кезинен эле билген. Ошол мезгилдин билимдүүсү деп эсептелинген чоң энеси Айганым жана атасы – Чынгыз Валиханов жаш окумуштууга казак уруулары жана уруктары жөнүндө уламыштарды жана болумуштарды, андан сырткары коңшулаш элдер – жетисуу кыргыздары жана кыргыздардын оң жана сол канат уруулук бөлүнүүсү жөнүндө айтып беришкен. Ч.Ч. Валиханов Петербург университетинин профессору, белгилүү чыгыш-таануучу И.Н. Березинге болгон катында бул маалыматтарды берген. Профессор кадеттик корпусун окутуучусу Р.Ф. Костылецкий аркылуу Алтын ордонун хандарынын жарлыктарынын бир катар түрк-монгол сөздөрүн чечмелеп берүүнү суранган. Ч.Ч.Валиханов «Кыргыздарда оң жана сол канат болуп бөлүнүү сакталып калган. Оң канаттын эң ири өкүлү катары бугу уруусун, экинчиси солтону айткан. Оң жана сол болуп бөлүнүү байыркы мезгилге барып такалат. Түрк урууларынын негиздөөчүсү Огуз-хандын алты уулу болгон. Мында уруулар канатка бөлүнүшкөн жана ар бир канат өзүнүн арьергардына ээ болгон. Ушул күнгө

чейин Чыгышта жана Бухарада бектер уруулардын таасирин, келип чыгуусу менен байланыштырып, хандык тактынын оң жана сол жагына жайгаштырышкан» [10].

Кыргыз элинин этногенези жана этникалык тарыхынын проблемалдарын тактоодо санжыра белгилүү бир деңгээлде кызыгууну пайда кылат. Генеалогиялык уламыштарды изилдөө тажрыйбасы көргөзгөндөй, санжыраны жазма булактардын маалыматтары менен салыштыруу өтө жемиштүү ыкма болууда. Кыргыз элинин генеалогиясы жөнүндөгү уламыштар Кыргыздардын тарыхы, алар жашаган аймактар жана алардын курамы кирген түрдүү этникалык компоненттердин маданияты жөнүндө баалуу маалымат алуучу булак болуп саналат. Санжыраны илимий айлампага киргизүүдөгү негизги кыйынчылык аны иштетүүдө жана түшүндүрүүдөгү туура ыкманы тандоодо турат.

Адабияттар:

1. Гумильев Л. Этносфера: история людей и история природы. Этногенез и биосфера Земли. - М., 2012. - 42-б.
2. Гумильев Л. Этносфера: история людей и история природы. Этногенез и биосфера Земли. - М., 2012. - 42-б.
3. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999. - 636-б.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - 254-б.
5. Стратегическая матрица Кыргызстана: ретроспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - 8-9-б.
6. Стратегическая матрица Кыргызстана: ретроспектива, современность и сценарии будущего развития. - Алматы, 2007. - 8-9-б.
7. История кыргызов и Кыргызстана. - Б., 2000. - 72-73-б.
8. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. - Ташкент, 1889. - 34-б.
9. Акылбеков А., Акылбеков Т. Балыкооздун санжырасы. - Бишкек, 2009. - 4-5-б.
10. Валиханов Ч. Собр. соч. в пяти томах Т. - Алматы, 1961. - С. 243.

Рецензент: д.и.н., профессор Чотонов У.Ч.